

ΤΡΟΠΟΙ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΩΣ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟΥ: ΕΡΜΗΝΕΙΑ*

Κύριε Πρόεδρε, Κυρίες και Κύριοι,

Μετά από την ένταση τόσης ώρας, μετά από όσα ενδιαφέροντα πού θα ακούσατε, σε μερικά σημεία θα είμαι *οὐ σπουδάζων ἀλλὰ παίζων*. Όχι γιατί ύποτιμῶ τὸ σεβαστὸ ἀκρόατήριό η̄ γιατί ύποτιμῶ τὸν ἑαυτὸ μου.

Παραπέμπω τοὺς συναδέλφους φιλολόγους, καὶ πιθανῶς καὶ τοὺς μὴ φιλολόγους, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἑρμηνεία γενικώτερα, στὸ παλαιότερο βιβλίό τοῦ μακαρίτη Καθηγητῆ Βουρβέρη, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Ἀρχαιογνωσίαν καὶ τὴν Κλασσικὴν Φιλολογίαν* (Ἀθῆναι 1967), ἀλλὰ καὶ στὸ σύντομο ἐγχειρίδιό τοῦ Gerhard Jaeger, *Einführung in die klassische Philologie* (Μόναχο 1980) πού μεταφράστηκε πρόσφατα ἀπὸ τοὺς συναδέλφους Δαν. Ι. Ἰακῶβ καὶ Μ. Πεχλιβάνο ὑπὸ τὸν τίτλο *Εἰσαγωγή στὴν Κλασσικὴ Φιλολογία* (Ἀθῆναι 1987). Καὶ στὰ δύο ἔργα ὑπάρχουν ἀναλυτικὲς ἐπισκοπήσεις τῶν τάσεων πού ἐπεκράτησαν κατὰ διαφόρους περιόδους καὶ τῶν μεθόδων πού χαρακτηρίζουν τὶς περιόδους αὐτές.

Ἐν εἶδει μιᾶς «οὐβερτούρας» σ' αὐτή, τὴν τελευταία, «πράξη» τῆς σημερινῆς συνεδρίας, θὰ ἤθελα νὰ κάνω μιὰ μικρὴ σύνδεση μὲ τὰ χθεσινά, ὅταν ὁ τόνος ἦταν ἀρκετὰ ὑψηλότερος. Κι' ἐγὼ πιστεύω — ἂν ἔχη καμμιὰ ἀξία ἢ γνώμη μου — ὅτι τὰ Ἀρχαῖα πρέπει νὰ ἐπανεέλθουν στὸ Γυμνάσιο· δὲν ἔπρεπε νὰ ἔχουν φύγει. Συμφωνῶ μὲ τὸν κ. Δελή: νὰ ἐπανεέλθουν τὸ συντομώτερο δυνατό. Ὁ προβληματισμός μου εἶναι στὴ λέξη «δυνατό». Ποιὸ θὰ εἶναι αὐτὸ τὸ «δυνατό»; Ἀκούσαμε χθὲς τοὺς κ. Μουλακάκη καὶ Δρόσο γιὰ τὸ πῶς ὁ δάσκαλος πού θὰ ἀναλάβῃ αὐτὸ τὸ φορτίο θὰ εἶναι ἔτοιμος νὰ τὸ ἀναλάβῃ καὶ πῶς θὰ πεισθῇ νὰ τὸ ἀναλάβῃ. Δὲν νομίζω (πάλι προσωπικὴ μου γνώμη) ὅτι προσφέρουμε πολὺ καλὴ ὑπηρεσία μὲ τὸ νὰ ὠραιοποιοῦμε πλήρως τὸ παρελθόν. Ἐδόθησαν χθὲς ὠρισμένα δείγματα προκλητικῆς ἀμαθείας καὶ φοιτητῶν καὶ μαθητῶν. Θὰ μπορούσα καὶ ἐγὼ τώρα, μὲ βάση τὸ *οὐ σπουδάζων ἀλλὰ παίζων* πού εἶπα, νὰ θυμηθῶ τὰ πρῶτα μου χρόνια στὴν Μέση Ἐκπαίδευση. Σὲ ἀπλὴ ἄσκηση γιὰ τοὺς κανόνες τονισμοῦ: «Νὰ γράψετε βάσει ποίου κανόνος τονισμοῦ...», ἀπάντησις: «Βραχὲν πρὸ βραχὲν βραχὲν»!. Τὰ παραδείγματα μποροῦν νὰ πολλαπλασιασθοῦν. Ἐκεῖνο πάντως πού θὰ ἤθελα νὰ ἀπευθύνω στοὺς νεωτέρους συναδέλφους (στοὺς συνομηλικούς ἢ τοὺς παλαιότερους μου δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀπευθύνω συμβουλές) εἶναι ὅτι χρειάζεται νὰ προσγειωθοῦμε καὶ νὰ ἔχουμε ὅσο γίνεται περισσότερη νηφαλιότητα καὶ ψυχραιμία, νὰ μποροῦμε νὰ θέτουμε ἐρωτήματα στὸν ἑαυτὸ μας, νὰ μποροῦμε νὰ ἀπαντήσουμε ὅσο γίνεται καλύτερα καὶ νὰ προσπαθοῦμε νὰ βελτιωθοῦμε.

Τὸ πρῶτο ἐρώτημα πού τίθεται βέβαια εἶναι: «Μπορεῖ σήμερα νὰ προσφέρῃ τίποτα ἢ κλασσικὴ φιλολογία;» Λίγο-πολύ, θὰ ἀπαντήσουμε ὅτι μπορεῖ καὶ νὰ συμβάλῃ στὴν κατανόηση τῶν ἀρχαίων κειμένων, ἢ τοῦ πνευματικοῦ ἀρχαίου κόσμου γενικώτερα, καὶ νὰ ἐγκαινιάσῃ ἕνα διάλογο μὲ τὸν σύγχρονο ἄνθρωπο. Μποροῦμε νὰ πείσουμε ὅτι τὰ ἀρχαῖα κείμενα καὶ ὁ ἀρχαῖος πολιτισμὸς ἔχουν ὑποδειγματικὲς, μεγάλες ἐκδηλώσεις. Δὲν μποροῦμε ὅμως νὰ γενικεύσουμε, δηλα-

* Ἡ ὁμιλία ἔγινε χωρὶς χειρόγραφο. Ἡ ἀπομαγνητοφώνηση καὶ ἡ προσαρμογὴ τοῦ κειμένου ἔγινε ἀπὸ τὸν Γ. Α. Χριστοδοῦλου.

δη δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι εἶναι τὰ μόνα κείμενα ἢ ὁ ὁ μόνος πολιτισμὸς ποὺ ἔχουν ἐνδιαφέρον· φυσικὰ γιὰ μᾶς τοὺς Ἕλληνας ἔχουν ἄλλο ἐνδιαφέρον ἀπ' ὅ,τι γιὰ ὁποιοιδήποτε ἄλλο λαό. Καὶ ἐπίσης μετὰ, χωρὶς νὰ παραμελήσουμε τὴ γλῶσσα ἢ τὸ ὕφος ἢ τὸν πολιτισμὸ τὸν ἴδιο, νὰ δοῦμε ἀπὸ αὐτὰ τί μπορεί νὰ ἀξιοποιηθῆ. (Θὰ ἀναφερθῶ σὲ λίγα συντομώτατα παραδείγματα). Καὶ ἡ βοήθειά μας πρὸς τὸν μαθητὴ μας, πρὸς τὸν ἀναγνώστη μας, νὰ καταλάβῃ καὶ αὐτὸς αὐτὸ ποὺ καταλάβαμε ἡμεῖς ἔχει ὀρισμένες σκληρὲς προϋποθέσεις, ἀφοῦ μιλάμε γιὰ ἀρχαῖο κείμενο καὶ χωρὶς γλωσσικὴ κατάρτιση δὲν μπορούμε ν' ἀρχίσουμε. Κι ἔχουμε δὴ καὶ μπορεί ν' ἀναφέρουμε ἀρκετὲς περιπτώσεις ἀνθρώπων ποὺ μιλοῦν γιὰ αἰσθητικὲς ἀναλύσεις κ.τ.λ. χωρὶς νὰ ξέρουν κἂν τὴν γλῶσσα. Τὸ δεύτερο, μετὰ τὴν γλωσσικὴ κατάρτιση, εἶναι ὅτι χρειάζομαστε ἓνα ἀξιόπιστο ἀρχαῖο κείμενο: δὲν εἴμαστε ὅλοι κριτικοὶ τοῦ κειμένου, ἀλλὰ πρέπει νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ αὐτὸ τὸ πρᾶγμα καὶ μπορεί νὰ σκεφτοῦμε πόσο ἔξω πέφτουμε ἔστω ἀπὸ μία μικρὴ φράση, ἀπὸ ἓνα λεξιεῖδιο. Χρειάζεται νὰ γνωρίζουμε λίγο-πολύ κι ἀνάλογα μὲ τὸν συγγραφέα τὸ σύνολο τοῦ ἔργου του, νὰ γνωρίζουμε τὴν ἐποχὴ καὶ τίς συνθήκες κατὰ τίς ὁποῖες γράφτηκε, καὶ ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα νὰ μπορούμε νὰ μιλήσουμε γιὰ τὸ ὕφος, τίς ἰδέες του, τὴν ἀξία του τῆ γενικώτερη.

Στὰ Ἀρχαῖα ἔχουμε καὶ ἄλλο πρόβλημα. Εἶναι πιθανὴ ἡ ἀναζήτηση βοήθειας ἀπὸ ἄλλες, συναφεῖς ἐπιστῆμες. Σὲ πάραπολλές περιπτώσεις δὲν μπορούμε νὰ δουλέψουμε χωρὶς τὴν ἱστορία, ἢ χωρὶς τὴν ἀρχαιολογία, ἢ χωρὶς καμμιά φορὰ καὶ τὴν ψυχολογία. Καὶ ἐδῶ πάλι οἱ κίνδυνοι εἶναι πολλοί. Ἀπὸ τοὺς τύπους τώρα τῆς ἐρμηνείας ποὺ λίγο-πολύ ὅλοι μας ξέρουμε, ὅπως τοὺς προτείνει ὁ Boeckh (τὴν γραμματικὴ ἐρμηνεία, τὴν ἀτομικὴ ἐρμηνεία, τὴν ἱστορικὴ ἐρμηνεία, τὴν εἰδολογικὴ ἐρμηνεία), ὁ κάθε φιλόλογος, ἀνάλογα μὲ τὰ ἐνδιαφέροντά του, μὲ τίς τάσεις του, μπορεί νὰ χρησιμοποιοῦσῃ κυρίως μίαν ἀπὸ αὐτές. Εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀγνοήσῃ τίς ἄλλες καὶ νὰ μὴν τίς συνδυάσῃ. Ἔτσι λοιπὸν ἡ κατανόηση αὐτῆ τοῦ ἀρχαίου κειμένου μπορεί νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ εἴτε στὴν διδασκαλία εἴτε ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα στὸ γράψιμο, σὲ μετάφραση, σὲ παράφραση, σὲ ἐρμηνευτικὰ σχόλια καὶ σὲ ἄρθρα, σὲ μονογραφίες. Καὶ πάλι στὴν ἐρμηνεία ἔχουμε τὸ πρόβλημά μας. Μιλάμε γιὰ τὴν διδακτικὴ, γιὰ τὴν ἐκπαίδευση κυρίως, ἢ γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα; Πολλὲς φορὲς οἱ δύο στόχοι δὲν μπορούν νὰ ἐκπληρωθοῦν μαζί, ἀλλὰ κάθε εἶδος ἀπαιτεῖ καὶ μίαν ἰδιαίτερη τακτικὴ. Ἔτσι συμβαίνει μὲ τὸ ἔπος ἢ τὸ δράμα. Ἄν ἀρχίσουμε νὰ εἰσαγάγουμε τὸ παιδί στὴν «ὀπότεση», ὅπως τὴν λέμε, θὰ τοῦ ἀναφέρουμε τὰ γεγονότα σὲ μιὰ σειρά ὅπως προσφέρονται. Ἄν τοῦ μιλήσουμε γιὰ δομὴ ἢ γιὰ πλοκή, θὰ βροῦμε τὰ γεγονότα στὴν αἰτιώδη τους σχέση. Αὐτὸ μπορεί νὰ τὸ κατορθώσῃ τὸ παιδί. Ἔνα ἀπλούστατο παράδειγμα: θυμίζω τὴ σειρά τῶν χρησμῶν ὅπως ἀκούγονται στὸν *Οιδίποδα Τύραννο*. Τὸ παιδί μπορεί μόνο του νὰ τὸ βρῆ: ποῖος χρησμὸς λέχθηκε πρῶτος, ποῖος δεύτερος, ποῖος τρίτος. Καὶ μετὰ μόνο του μπορεί νὰ κἀνῃ, ἂν καθοδηγηθῆ σωστά, τὴ σύνδεση, γιὰτὶ τοὺς ἔβαλε ἔτσι ὁ ποιητής, στὸ κάθε σημεῖο. Στὰ λυρικά ποιήματα, στὰ σατιρικά, ἔχουμε μίαν ἀκολουθία σκέψεων. Στὰ φιλοσοφικά, στὰ ρητορικά, μιὰ συλλογιστικὴ πορεία. Πῶς θὰ ἀρχίσουμε; Πάλι ἀπὸ τὰ παλαιότερα χρόνια μᾶς ἀπασχολοῦσε ὅλους αὐτὴ ἡ διάκριση σὲ μορφή καὶ σὲ περιεχόμενο, γιὰ λόγους βέβαια μεθοδολογίας. Σὲ κάποιο στάδιο καὶ τῆς διδασκαλίας καὶ τῆς ἔρευνας εἶναι ἀναπόφευκτο νὰ γίνῃ αὐτὴ ἡ διάκριση. Πάλι ὅμως κατὰ εἶδη θὰ κάνουμε τὴ διαφοροποίηση. Δὲν θὰ πᾶμε στὸν περασμένο αἰῶνα μὲ τὴν κρίση τῶν Ἀθηναίων περὶ Κάλβου καὶ Σολωμοῦ:

*Ἰδέαι ὅμως πλούσια
πτωχὰ ἐνδεδυμένα, κ.τ.λ.*

Δὲν ἦσαν ντύματα, δὲν πιστεύει κανεὶς ἀπὸ ἐμᾶς ὅτι κατέβαζε ἰδέες ὁ Κάλβος καὶ ὁ Σολωμός, ὅπως τὶς κατεβάζει ἕνας μικρομεσαῖος σὰν ἐμένα, καὶ μετὰ σκεφτότανε, «Τώρα, πῶς νὰ τὶς ντύσω ὠραῖα, ποιά λόγια νὰ βρῶ;». Μὰ δὲν τὸ λέω ἐγώ. Τῶχει πῆ ὁ Ἄριστοτέλης πρὶν ἀπ' ὅλους μας: πρῶτα, ὅτι κάθε ἔργο τέχνης, ὅσο κι ἂν ἀκούγεται ἄσχημα στὰ νέα Ἑλληνικά, εἶναι ζῶον, εἶναι ζωντανὸς ὀργανισμὸς. Καὶ ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα παίρνει τὴν αὐτονομία του, ἀκόμη κι ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ποιητὴ του. Καὶ ὅταν μιλάμε γιὰ ποιητικὸ κείμενο, ὅπωςδήποτε εἴμαστε βέβαιοι· πολλὲς φορές ὁμως, ὅταν μιλάμε καὶ γιὰ ἱστορικὸ κείμενο, καμμιά φορά καὶ γιὰ ρητορικὸ.

Θυμίζω πάλι ἕνα χωρίο ἀπὸ τὸ *Περὶ ποιητικῆς* (1455a22): *δεῖ δὲ τοὺς μύθους συνιστάναι καὶ τῇ λέξει συναπεργάζεσθαι ὅ,τι μάλιστα πρὸ ὀμμάτων τιθέμενον*. Δὲν δουλεύει ὁ ποιητὴς μὲ τὸν ἴδιο τρόπο πὸ σκέφτηκα ἐγὼ νὰ πῶ μερικὲς σκέψεις καὶ μετὰ σκέφτηκα νὰ τὶς πῶ ὅσο γίνεται καλύτερα. Ἐκεῖνος τὰ συλλαμβάνει μιὰ κι ἔξω· μπορεῖ νὰ τὰ διορθῶν, μπορεῖ νὰ τὰ ξαναφτιάχνει, ἀλλὰ τὴν ὥρα πὸ τὰ πλέκει *συναπεργάζεται* τῇ λέξει καὶ τὰ βάζει, σκέφτεται νὰ τὰ βάλῃ μπροστὰ στὰ μάτια μας, καὶ γι' αὐτὸ τὰ βάζει μπροστὰ στὰ μάτια τὰ δικά του.

Ὁ σημερινὸς φιλόλογος, ἔχοντας τὸν ἀναγκαῖο γλωσσικὸ ὄπλισμό, θὰ προσπαθῆσῃ νὰ ἀναπτύξῃ στὸ παιδί τουλάχιστον τὴν ἐμπειρικὴ ἱκανότητα, ὥστε νὰ διακρίνῃ τὸ οὐσιῶδες ἀπὸ τὸ ἐπουσιῶδες σ' ἕνα κείμενο. Ὁ φιλόλογος δὲν θὰ πῆ, δὲν θὰ σχολιάσῃ ὅλους τοὺς γραμματικὸς τύπους, ὅλα τὰ συντακτικὰ φαινόμενα. Ἐπειτα, γιὰ νὰ ἔχῃ ἐνδιαφέρον τὸ κείμενο γιὰ τὸ παιδί, θὰ πρέπει ὁ φιλόλογος νὰ τὸ συσχετίσῃ μὲ τὴν σημερινὴ ζωὴ. Συνδυάζονται ὅλα ὁμως; Καὶ μποροῦμε ὅλα ἀνεξαιρέτως νὰ τὰ συνδυάσουμε καὶ κάθε φορά ἀνάλογα μὲ τὰ ἐπικρατοῦντα ρεύματα (κοινωνικά, πολιτικά, ἰδεολογικά) τῆς ἐποχῆς μας; Προσπαθοῦμε κι ἐμεῖς νὰ ἐκσυγχρονίσουμε, νὰ φέρουμε πῶς κοντά, ὅπως λέμε, στὸν ἀναγνώστη, στὸν ἀκροατὴ τὰ ἀρχαῖα κείμενα. Πολλὲς φορές διατρέχουμε τὸν κίνδυνο, πράγματα πὸ δὲν τὰ ξέρομε καλά νὰ κάνουμε ὅτι τὰ ξέρομε: νὰ κάνω ἐγὼ ὅτι ξέρω καλά τὴν μοντέρνα γλωσσολογία! Ἐχω κάποια ἰδέα, ἀλλὰ δὲν θὰ τολμοῦσα νὰ κάνω στὴν προσπάθεια ἐρμηνείας τέτοια στραβοπατήματα. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ψυχολογία καὶ τὴν ψυχανάλυση.

Θὰ δώσω δύο παραδείγματα. Δὲν θέλω νὰ κολακεύσω ἀνθρώπους παρόντας ἐδῶ, πὸ ξέρον ἀριστα τὸ ἔπος ἀπὸ τὸν Ὅμηρο μέχρι σήμερα. Εἶναι ἀπολύτως θεμιτὸ καὶ παραπολὺ χρήσιμο νὰ συνδυάσουμε τέτοια πράγματα. Ἀναφέρομαι πρῶτα σ' ἕνα σύντομο χωρίο ἀπὸ τὸν Θεόκριτο, ἕναν ἀπὸ τοὺς ἀγαπημένους μου ποιητῆς. Στὸ πέμπτο εἰδύλλιο, στίχ. 88-89:

*Βάλλει καὶ μάλοισι τὸν αἰπόλον ἅ Κλεαρίστα
τὰς αἶγας παρελάντα καὶ ἀδύ τι ποπυλιάσδει.*

Ἀφήνω τί θὰ ἔλεγε ὁποιοσδήποτε ἀπὸ ἐμᾶς γιὰ ὅλα τ' ἄλλα. Ἡ Κλεαρίστη πετάει μῆλα τὴν ὥρα πὸ περνάει αὐτὸς ὁ βοσκὸς καὶ τοῦ σφυρίζει γλυκὰ-γλυκὰ. Τοῦ σφυρίζει, τοῦ λέει, «Ψίτ!» ἢ κάτι τέτοιο. Εἶναι μιὰ ἐρωτικὴ σκηνή. Ἐδῶ βέβαια εἶναι ἐπιβεβλημένο νὰ μιλήσω γιὰ τὸ μῆλο ὡς ἐρωτικὸ δεῖγμα. Δὲν θὰ μὲ ἐμποδίσῃ καθόλου, καὶ θὰ βοηθήσῃ καὶ αὐτὸν πὸ τὸ ἀκούει, νὰ τοῦ θυμίσω ἕνα δημοτικὸ τραγοῦδι:

Νά 'χα ἕνα μῆλο νά 'ριχνα στὸ πέρα παραθύρι.

Φυσικὰ δὲν μοῦ φτάνει αὐτὸ· εἶναι πάνω ἀπὸ 11 φορές ἢ ἀναφορὰ αὐτοῦ τοῦ μοτίβου στὸν Θεόκριτο, κι ἂν κοιτάξουμε μιὰ ἀπὸ τὶς γνωστὲς ἐρμηνευτικὲς ἐκδόσεις θὰ δοῦμε ἄλλες 15 ἀπὸ τὸν Ἄριστοφάνη, τὸν Ἡσίοδο, τὸν Ἀρισταίνετο, τὸν Ἡλιόδωρο, τὸν Βιργίλιο, τὸν Ὀβίδιο. Ἐκεῖ πηγαίνουμε καλά. Μά, τὴν λαϊκὴ παράδοση μέχρι ποίου σημείου θὰ τὴν χρησιμοποιοῦμε;

Διαβάζω τώρα δύο στίχους από την *Ἡλέκτρα* τοῦ Εὐριπίδη. Στους στίχους 572 ἕως 574, εἶναι ἡ σκηνὴ τῆς ἀναγνωρίσεως. Ὁ Παιδαγωγὸς κάνει βόλτες γύρω-γύρω, τὸν κοιτάζει καλὰ τὸν Ὁρέστη, κάποια στιγμή κραυγάζει ὅτι τὸν ἔχει ἀναγνωρίσει:

Ποῖον χαρακτήρ' εἰσιδὼν, ὃ πείσομαι;

ρωτᾷ ἡ Ἡλέκτρα. «Ποῖο εἶναι ἐκεῖνο τὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ ποῦ θὰ μὲ κάνη νὰ πιστέψω ὅτι ὄντως εἶναι ὁ ἀδελφός μου;». Καὶ τῆς λέει ὁ Πρέσβυς:

*Οὐλὴν παρ' ὄφρυν, ἣν ποτ' ἐν πατρὸς δόμοις
νεβρὸν διώκων σοῦ μέθ' ἡμάχθη πεσῶν.*

«Κοίτα τὴν οὐλὴ πάνω στὸ φρύδι τοῦ ποῦ κάποια φορὰ ἔτρεχε πίσω ἀπὸ ἓνα ἐλάφι μαζί σου μέσα (ἐν δόμοις) κι ἐκεῖ ματώθηκε, τραυματίστηκε, ἔπεσε και τραυματίστηκε». Μιὰ παρατήρηση ἐμβόλιμη τώρα. Ὁ συνετὸς φιλόλογος, δὲν λέω ὁ μέγας, πρέπει νὰ εἶναι ἐπιφυλακτικὸς, νὰ εἶναι *suspiciosus*. Ὁ Wecklein εἶναι μεγάλο ὄνομα, τὸ δικό μου δὲν εἶναι τίποτε. Ὅταν λέγῃ ὅμως ὅτι «δὲν τρέχει νὰ πιάσῃ κανεὶς ἐλάφι μέσα στὸ σπίτι», θὰ πῶ ὅτι δὲν εἶναι θέσφατον αὐτὸ ποῦ εἶπε οὔτε ὁ Wecklein οὔτε κανένας ἄλλος. Θὰ κοιτάξω γιατί θὰ πρέπει νὰ ἀποδώσω τὸ λάθος στὸν Εὐριπίδη καὶ νὰ μὴν ἀποδώσω κάποιο λάθος στὸν ἐρμηνευτὴ. Ἐχει ὁ ἀνθρώπος ἐπιφύλαξη ὅτι, πῶς εἶναι δυνατόν, κάτι λάθος ἔχει κάνει ἐδῶ ὁ Εὐριπίδης καὶ λέει ὅτι κυνηγοῦσε *νεβρὸν* τὸ παιδάκι, ὁ Ὁρέστης, μέσα στὸ σπίτι. Ὁ Denniston παρατηρεῖ: «Αὐτὸ τὸ ἐλάφι εἶναι ἐξημερωμένο καὶ ἡ φράση ἐν δόμοις ἀσφαλῶς μπορεῖ νὰ καλύπτῃ καὶ τὴν αὐλὴ τοῦ σπιτιοῦ». Ἀλλὰ μποροῦμε νὰ κάνουμε κι ἄλλον συνδυασμό. Θὰ ποῦμε: μά, καλά, ἐλάφι λίγο-πολύ μπορεῖ νὰ εἶναι ἐξημερωμένο γιατί δὲν θὰ πάῃ τὸ μυαλό μας στὸν *Ἀγαμέμνονα* τοῦ Αἰσχύλου, στὸ δευτέρου στάσιμον, στίχ. 717 κ.έ.: *ἔθρεψεν δὲ λέοντος ἴνιν δόμοις* (νὰ τὸ πάλι, «στὸ σπίτι», δὲν μᾶς λέει ἂν ἦταν στὴν αὐλὴ ἢ στὴν κρεβατοκάμαρα), *ἀγάλακτον... φιλόμαστον... ἄμερον εὐφιλόπαιδα καὶ γεραροῖς ἐπίχαρτον*. Ἄλλη φυσικὰ εἶναι ἡ λειτουργία τοῦ μοτίβου στὸν Αἰσχύλο, ἄλλη εἶναι ἐδῶ. Μὰ αὐτὸ τὸ προνόμιό τὸ ἔχουμε ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες. Παραπέρα θὰ τοῦ ποῦμε, γιατί; Ἐγὼ θυμᾶμαι καὶ τῆς φόνισσας μάννας τὸ τραγοῦδι:

*Φέρνει τὰ ἐλάφια ζωντανά, τ' ἀγρίμια μερωμένα
κι ἓνα μικρὸ λαφόπουλο τοῦ Κωνσταντῆ παιχνίδι.*

Τὸ βρῆκα κιόλας καὶ νὰ τὸ, ἦταν τόσο χαϊδεμένος ὁ Ὁρέστης, καὶ θὰ πῶ τώρα στοὺς φοιτητές, στὰ παιδιά: «Κοιτάξτε τώρα καὶ σὲ ποιά ἄλλα χωρία φαίνεται αὐτὴ ἢ ἰδιαίτερη φροντίδα, τὸ παραχαϊδεμένο παιδί ποῦ ἦταν ὁ Ὁρέστης, καὶ πῶς τὸ στείλανε μετὰ στὴν Φωκίδα». Κι ἐκεῖ ὅμως θὰ προσπαθήσουμε νὰ μὴν τὸ παρακά-νουμε. Ἄς μὴν ἀναφέρω ἄλλα παραδείγματα καὶ σᾶς τρώω χρόνο· νὰ μὴν φτάσουμε τώρα ἀπὸ τὴν Διονυσιακὴ λατρεία στὴν Θήβα καὶ νὰ καταλήξουμε στὸν Βλάχικο γάμο ποῦ γίνεται σήμερα... Ἄμα δὲν ὑπάρχει καμμία σύνδεση, δὲν τὴν κάνουμε καθόλου.

Πηγαίνω τώρα σὲ ἓνα κείμενο ἱστορικὸ, στὸ πασίγνωστο χωρίο ἀπὸ τὸ 65ο κεφάλαιο τοῦ Β' βιβλίου τοῦ Θουκυδίδη: *Ἐγίγνετό τε λόγῳ μὲν δημοκρατία, ἔργῳ δὲ ὑπὸ τοῦ πρώτου ἀνδρός ἀρχή*. Ἄν τὸ ἀπομονώσουμε τελείως ἀπὸ τὰ συμφραζόμενά του κι ἂν δὲν ξέρουμε στοιχειωδῶς τί ἔχει πῆ πιὸ πάνω ὁ Θουκυδίδης, ἔ, βέβαια θὰ καταλήξουμε νὰ λέμε, ὅπως ἔχω ἀκούσει πολλές φορές αὐτὰ τὰ χρόνια, ὅτι τώρα ἔχουμε πραγματικὴ δημοκρατία· ὁ «τάδε» εἶναι αὐτὸ ποῦ λέει ὁ Θουκυδίδης γιὰ τὸν Περικλῆ. Πρὸς Θεοῦ, γιὰ ἀνθρώπους καὶ πεθαμένους καὶ συγχωρεμένους καὶ ζωντανούς καὶ ἀσυγχώρητους νὰ κάνουμε αὐτὸν τὸν παραλληλισμὸ καὶ νὰ

λέμε, τί; Και ἔτσι πηγαίνω πάλι σέ ὅσα ἔλεγε ἡ κ. Ξανθάκη περὶ μεταφράσεων. Ὁ μέγας Ἐλευθέριος Βενιζέλος πῶς τὸ μεταφράζει; «Ὡς ἐκ τούτου, αἱ Ἀθηναί, μολονότι κατ' ὄνομα δημοκρατία, ἐκυβερνῶντο πραγματικῶς ἀπὸ τὸν πρῶτον τὸν πολίτην». Δὲν λέει τέτοιο πρᾶγμα ὁ Θουκυδίδης. Ὁ Κουμανταράκης, τὸ 1963, μεταφράζει: «Οὕτω δὲ κατ' ὄνομα μὲν ἦτο δημοκρατία, πράγματι δὲ μὴς μοναρχία τοῦ πρῶτου πολίτου». Ἡ Ἑλλη Λαμπρίδη μεταφράζει: «Ἔτσι, στὸν καιρὸ τοῦ ὀνομαζόμενου τὸ πολίτευμα δημοκρατία, στ' ἀλήθεια δὲ μὴς ἐξουσίαζε ὁ ἀνώτερος ἄντρας ἀπ' ὄλους». Ἀλλὰ καὶ ἡ Jacqueline de Romilly, πολὺ μεγαλύτερη φιλόλογος ἀπὸ τοὺς προαναφερθέντες, μεταφράζει: «Sous le nom de democratie, c'était en effet le premier citoyen qui gouvernait». Θὰ ποῦμε μᾶς ἐπεισε, δὲν μᾶς ἐπεισε. Ἄς πᾶμε δὲ μὴς τώρα στὸν Gomme, στὸ μνημειῶδες τοῦ *Historical Commentary*, νὰ δοῦμε τί λέει κι ἐκεῖνος. Μᾶς προειδοποιεῖ: «Πόσο ἐπικίνδυνο πρᾶγμα εἶναι οἱ λέξεις!» Συνδυάστε τα. Πηγαίνετε πρῶτα-πρῶτα στὸ τί ἔχη πῆ στὸν ἴδιο τὸν *Ἐπιτάφιο*. Μπορεῖ ὁ ἴδιος ὁ Θουκυδίδης νὰ ἀνατρέπη τελειῶς, νὰ ἀνασκευάζῃ τὴν εἰκόνα τῆς Ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας καὶ νὰ λέῃ ὅτι εἶναι μιὰ κατ' ὄνομα δημοκρατία τὴν ὁποία στὴν πράξιν ἔκανε ὁ πρῶτος ἀνὴρ; Γιὰ τὸ πρῶτος μποροῦμε νὰ τὸ ξανασυστήσουμε. Ἀνασκευάζει, ἀνατρέπει ὅλη ἐκεῖνη τὴν εἰκόνα καὶ στὸ κάτω-κάτω ἀνατρέπει καὶ τὰ λόγια ποῦ ἦ ἄκουσε ἀπὸ τὸν Περικλῆ ἢ τὸν ἔβαλε τὸν Περικλῆ νὰ λέῃ. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα ἀρχίζει πάλι μεθοδικὰ ἡ ἐξέταση τοῦ κειμένου. Δὲν θὰ δοῦμε τὸ ρῆμα; *ἐγίγνετο* λέει, δὲν λέει *ἐγένετο* οὔτε λέει *ἦν* λέει *ἐγίγνετο*, «φαινόταν, ἔδινε μιὰν ἐντύπωση» ὅτι πρὸς τὰ κεῖ πάει, ὅτι σύμφωνα μὲ τὸν ὀρισμὸ ἦταν δημοκρατία, ἀλλὰ *ἐγίγνετο*, ἔτεινε, ἔγερνε πρὸς τὰ κεῖ. Ἀλλὰ καὶ μόνο αὐτὸ φτάνει; Ὁχι. Καὶ *δημοκρατία* τί εἶναι; Ὁλοι μας ἔχουμε κάποια δικὴ τοῦ ιδεᾶ ὁ καθένας· ἐλάχιστα κράτη στὸν σημερινὸ κόσμον εἶναι βασιλεία, ὅλα τ' ἄλλα εἶναι δημοκρατίες. Ἐμεῖς θὰ ποῦμε, ἔμεῖς μποροῦμε νὰ λέμε ὅ,τι θέλουμε, καὶ ὁ ἄλλος νὰ λέῃ ὅ,τι θέλει, ἀλλὰ τί λέει ὁ Θουκυδίδης; Ἐ, δὲν μποροῦμε νὰ προχωρήσουμε χωρὶς νὰ ἐλέγξουμε ἀκριβῶς τὴν σημασία τῶν λέξεων. Καὶ θὰ ποῦμε μόνο τὴν *δημοκρατία*; Ὁχι· καὶ τὴν λέξιν *ἄσμος*. Καὶ βέβαια διαφοροποιεῖται σαφέστατα ἡ λέξιν *ἄσμος*. Καὶ θὰ πᾶμε στὸ λεξικὸ καὶ θὰ βροῦμε στὸν πίνακα τοῦ Θουκυδίσου ὅλα τὰ χωρία ὅπου συναντᾶται ἡ λέξιν *ἄσμος*, καὶ ποῦ σημαίνει: «ὁ λαὸς γενικά, ὄλος ὁ λαός, οἱ πολῖτες», καὶ ποῦ σημαίνει «ἡ κατώτερη τάξιν», καὶ ποῦ σημαίνει «ἡ δημοκρατία, πολίτευμα στὸ ὁποῖο μετέχουν ὄλοι σύμφωνα μὲ τὸ τάδε... καὶ ὄχι μὲ τὸν πλοῦτον τοὺς κ.τ.λ.», καὶ ποῦ σημαίνει αὐτὸ ποῦ ἔμεῖς ὀνομάζουμε σήμερον «ὄχλοκρατία» ἢ κάτι τέτοιο. Θὰ τὰ συνδυάσουμε, θὰ δοῦμε πῶς τὰ λέει ὁ Ἀθηναγόρας στὴν δημηγορίαν του, πῶς τὰ λέει ὁ Ἀλκιβιάδης στὴν δικὴ του δημηγορία. Θὰ δοῦμε αὐτὲς τὶς διαφοροποιήσεις καὶ μετὰ θὰ βγάλουμε τὸ συμπέρασμα, ποῖος ἀπ' ὄλους μοιάζει περισσότερο ἢ λιγώτερον μὲ τὸν Περικλῆ, καὶ δὲν θὰ μιλάμε ἐρήμην τοῦ κειμένου.

Ἐπίσης ἄλλη τάξιν εἶναι νὰ παριστάνουμε τὸν μοντέρνον. Θὰ κλείσω μ' αὐτό, γιὰ νὰ μὴν πάω σὲ πολὺ περισσότερα, καὶ μὲ ἀφορμὴν πασίγνωστους στίχους ἀπὸ τὸν *Οἰδίποδα Τύραννον*. Ὄταν μιλάμε γιὰ ποίησιν καὶ μάλιστα γιὰ θέατρο ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς κινδύνους νὰ ξεστρατίσῃ ἢ ἐρμηνεῖα στὴν διδασκαλία, ἔχουμε καὶ φαιδρὰ, ἀστεῖα, κωμικὰ παραδείγματα σὲ θεατρικὲς παραστάσεις. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ ἔμας ἔχουμε δὴ ἀρκετὲς παραστάσεις. Τὴν ὄρα ποῦ θὰ πῆ ἡ δόλια ἢ Ἰοκάστη, μετὰ ἀπὸ τὴν ἀτράνταχτη ἐπιχειρηματολογία τῆς ἐναντίον τῶν χρησμάτων, στὸν *Οἰδίποδα*: *φανῶ δέ σοι σημεῖα τῶνδε σύντομα* (710) καὶ *βρότειον οὐδὲν μαντικῆς ἔχον τέχνης* (709), «δὲν ὑπάρχει καμμία σχέση τῶν ἀνθρώπων μὲ τὴν μαντικὴν», κ.τ.λ., μετὰ ἀπὸ τόσα σοφὰ ἐπιχειρήματα ἀνατροπῆς (ἀλλὰ μιλάμε γιὰ τραγωδία, καὶ στὸ τέλος θὰ τριῖξει στὸ κεφάλιν τῆς Ἰοκάστης αὐτὴ ἡ ἀνατροπή), σὲ κάποιον

σημείο, όπως θυμόμαστε, μιλάει και για τὰ όνειρα. "Ε, σ' αυτά τὰ όνειρα είναι πού θά δείξουμε έμεις όλη τήν γνώση μας για τήν ψυχανάλυση! 'Αλλά δέν είναι σοβαρά πράγματα αυτά. Τήν ώρα πού θά μιλήση ή 'Ιοκάστη και ό Οιδίπους (αυτός ό σοφός, ό κράτιστος) είναι συγκλονισμένος και ή 'Ιοκάστη, μέσα σέ όλα τ' άλλα, προσπαθεί νά του βγάλη και τήν τελευταία ιδέα, τόν τρόπο πού έχει για τό *λέκτρον μητρός*, όταν λοιπόν βλέπουμε τήν ήθοποιό πού παίζει τήν 'Ιοκάστη νά λήη στόν Οιδίποδα, «και στα όνειρά τους πολλοί κοιμήθηκαν μέ τήν μάννα τους», και τό νοήμον κοινό νά σκέπτεται, «'Ιδού, τό Οιδιπόδειο σύμπλεγμα!». Μεγάλη ανακάλυψη! Μπορεί ό Freud, μπορεί ή ψυχανάλυση νά ύποστηρίξη ό,τι θέλει στήν επιστήμη της και νά άντλή σωστά ή λανθασμένα, από τό άρχαίο κείμενο· είναι όμως άπαραδέκτο νά έρμηνεύουμε έμεις κάτι του άρχαίου κειμένου μέ τόν Freud, μέ τήν ψυχανάλυση, όταν τό ίδιο τό κείμενο έπ' ούδενί τό λήη. 'Εδώ άξίζει νά αναφέρω άλλη μιá παρατήρηση, του Anzieu: αυτός, πλὴν τῶν άλλων, αποδίδει όχι μόνον αίμομικτικό πάθος άνάμεσα στόν Οιδίποδα και τήν 'Ιοκάστη, αλλά και άνάμεσα στόν Κρέοντα και τήν 'Ιοκάστη! 'Εδώ θά πρέπει νά είμαστε προσεκτικοί. Τί λέει ό Οιδίπους στήν 'Ιοκάστη; Τί του λέει εκείνη (980-983);

*σὺ δ' εἰς τὰ μητρός μὴ φοβοῦ νυμφεύματα·
πολλοὶ γὰρ ἤδη κὰν οὐνεύρασιν βροτῶν
μητρὶ ξυνηνάσθησαν· ἀλλὰ ταῦθ' ὄτω
παρ' οὐδέν ἐστι, ῥᾶστα τὸν βίον φέρει.*

Μετά τήν άνατροπή τῶν χρησμῶν ή 'Ιοκάστη του λέει, «Μή φοβάσαι τέτοιο πράγμα». Αυτό τό και, στό *κάν οὐνεύρασιν*. «Μά», θά πῆ κάποιος, «σοβαρολογεῖτε έσεις οι φιλόλογοι; 'Εδώ όλόκληρος Freud και τόσοι άλλοι κάνανε όλόκληρη θεωρία ξεκινώντας άπ' αυτό, και σεις θά μιλήσετε για ένα και;». 'Εμεις θά προβληματίσουμε τόν μαθητή μας για τόν ρόλο του *και*: συνδέει τίποτε; μήπως έχει καμμιάν άλλη λειτουργία; Κι αν δέν ξέρουμε έμεις, κι αν δέν μπορούμε νά στηριχθούμε μόνο στο *Συντακτικό* του Τζαρτζάνου, θά πούμε ότι ύπάρχει ό Denniston, ύπάρχουν τόσα σχόλια. Τί συγκρίνει εδώ ό ποιητής; Συγκρίνει τήν καθημερινή ζωή μέ τὰ όνειρα; "Οχι βέβαια. Τους χρησμούς μέ τὰ όνειρα.

Για τίς δυσκολίες τώρα του προβλήματος θά πρέπει νά μή στηριχθούμε μόνο στόν έαυτό μας· πρέπει νά συμβουλευθούμε μιάν υπεύθυνη έρμηνευτική έκδοση —θέλετε του Jebb, θέλετε του Dawe, θέλετε του Kamerbeek, Μά γιατί νά μήν πάμε σέ ελληνική έκδοση; Και εδώ θά κάνω τήν μόνη άναφορά μου σέ "Ελληνα φιλόλογο, τόν Μιστριώτη· όχι για άλλο λόγο, αλλά γιατί, πρώτον, σημάδεψε μιάν έποχή, έπειτα είναι σέ πολλά σημεία χρήσιμος και, τέλος, γιατί διαβάζεται άκόμη και σήμερα (για νά μήν πῶ ότι συνεχίζουν νά τόν άντιγράφουν, χωρίς συστολή, πολλοί πού εκδίδουν τὰ άλλοπρόσαλλα συνονθυλεύματά τους ως καινούργιες δῆθεν έρμηνείες, προσεγγίσεις κ.τ.λ.).

'Εδώ άξίζει νά πῆ κανείς πόσο κινδυνεύει τώρα ή έπαναφορά τῶν 'Αρχαίων 'Ελληνικῶν και από τήν ήθικολογία. 'Η θεματολογία τῶν άρχαίων ελληνικῶν κειμένων είναι άπέραντη. 'Εμεις δέν πρόκειται νά πούμε στο παιδί ότι όλα τὰ κείμενα είναι ίκανά νά τό καταστήσουν ήθικώτερο κ.τ.τ. Κατ' άρχήν, ελλοιοποιούμε τό ίδιο τό έργο τῆς τέχνης. 'Εκεί λοιπόν, όταν ό Μιστριώτης σχολιάζει τους στίχους πού αναφέραμε, τί λέει; «Εϊκῆ. 'Ως τύχη, άνευ πολλῶν σκέψεων. 'Ο λόγος οὗτος τῆς 'Ιοκάστης μαρτυρεῖ τήν άδιαφορίαν αὐτῆς πρὸς πᾶσαν ήθικὴν άρχήν». "Ε, δέν είναι κι έτσι τὰ πράγματα! «'Ορα», λέει, «Είσαγωγή, σελίδα 40». Τί νά δοῦμε στη σελίδα 40; "Ενα ύβρεολόγιο, έναν καταγωνισμό, σάν νά τήν έχη ό Μιστριώτης μπροστά του, σάν νά είναι καμμιά γειτόνισσα πού έκανε όλες αυτές τίς αίμομιξίες, κι εκείνο και τ' άλλο, και νά λήη ό Μιστριώτης στη γυναίκα του,

«Μὴν ξαναμιλήσης σ' αὐτὴν τὴν ἔλεινὴ καὶ τρισάθλια Ἰοκάστη!». Λέει ὁ Μιστριώτης: « Ἡ ἀγνότης καὶ καθαρότης τοῦ χαρακτήρος τοῦ Οἰδίποδος...» (σχόλιο δικό μας: οὔτε κι αὐτὴ εἶναι σωστὴ τακτικὴ· γιὰ νὰ φανῆ ὁ χαρακτήρας τοῦ Οἰδίποδος χρησιμοποίησε ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς τὰ δικά του μέσα γιὰ νὰ τὸ καταλάβουμε) «ποιεῖ ἀντίθεσιν πρὸς τὸν τῆς Ἰοκάστης· ἐκεῖνος μαθὼν τὰ κατὰ τὸν φόνον τοῦ Λαῖου φρίσσει, ἐλεεῖ, καταρᾶται, ἀναλαμβάνει τὴν τιμωρίαν», κτλ. Ἡ Ἰοκάστη ὁμῶς «οὐδὲν ἔπραξε πρὸς ἀνακάλυψιν τῶν φονέων τοῦ ἀνδρός». Μά, θὰ ἀγνοήσουμε τί λέει ὁ ποιητὴς στὸν Πρόλογο καὶ θὰ λέμε ὅτι ἡ Ἰοκάστη δὲν ἀνέλαβε ἔργα ἀνακριτοῦ; «Ἄλλ' οὐδὲ μέμνηται τούτου», παρατηρεῖ ὁ Μιστριώτης. Μὲ ἄλλες λέξεις, ἢ ἄκαρδὴ χιήρα οὔτε τὸν θυμήθηκε καθόλου, «εἰμὴ ὅπως χλευάσῃ τὸν χρησμόν». Δὲν εἶναι λοιπὸν σωστὸ νὰ παρασυρθοῦμε ἀπὸ μιὰ τέτοια ἠθικολογία οὔτε, ἀφοῦ μιλάμε κυρίως γιὰ Μέση Παιδεία, νὰ ποῦμε γιὰ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ· δὲν ἦταν ὅλες τέλειες οὔτε πολὺ ὠραίες. Καὶ μένω μόνο σὲ μία. Ἐμένα προσωπικὰ ἢ ἄλλους μπορεῖ νὰ μᾶς ἐνδιαφέρῃ νὰ μάθουμε γιὰ τοὺς μεγάλους τῆς Ἀθήνας, γιὰ τὸν ἀπλὸ κόσμον, γιὰ τὸν ὑπόκοσμον κ.τ.λ. Εἶναι μέσα στὴν ὁμορφιά πού ἔχει ὁ ἀρχαῖος κόσμος καὶ τὰ ἀρχαῖα κείμενα. Ἄλλὰ θὰ πρέπει νὰ εἴμαστε ἐπιφυλακτικοί.

Τελειῶνω μὲ τὴν παράκληση πρὸς τοὺς νεωτέρους πάλι. Νὰ προσέξουν οἱ φιλόλογοι. Ἄν ἐγκαταλείψουμε τὰ Ἀρχαῖα θὰ καταστήσουμε σὰν ὄσους θεολόγους ντρέπονται νὰ ὁμολογήσουν τὴν ἰδιότητά τους καὶ συστήνονται ὡς «Θρησκευσιολόγοι» καὶ «Κοινωνιολόγοι» ἢ σὰν τοὺς συναδέλφους τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως πὸ τὸν τιμητικώτατον τίτλον τοῦ Δασκάλου τὸν ἔχον ἐγκαταλείπει γιὰ νὰ τὸν ἀντικαταστήσουν ἀπὸ τὸ ἄχρωμον «Ἐκπαιδευτικός». Ἐμεῖς ἄς μείνουμε *Φιλόλογοι*.